

הצוענים

יהודה באואר

בעיני הנאצים הצוענים היו גם בעיה חברתית וגם בעיה אידאולוגית. מבחינת האידאולוגיה של הגזע, אם אכן היתה אי-פעם אוכלוסייה ארית, הרי זו היתה מן הסתם אוכלוסיית הצוענים. עקבות ראשונים של תולדותיהם ניכרות מן המאה החמישית ואילך, כאשר נדדו שבטיהם מערבה מצפון-מערב הודו. חוקרים אחדים סבורים כי מקור הכינוי Gypsy (צועני) הוא תחנה אחת במסלול הנדודים שלהם, היישוב בגיפה שלייד מודון שביוון דהיום.¹ צוענים אירופאים בני ימינו מכנים את עצמם רומא (ברומני: בני אנוש).

הצוענים הגיעו למערב אירופה במאה הארבע-עשרה. הם לא התיישבו ביישובי קבע, כי הדבר היה בלתי אפשרי למי שזה עתה הגיעו לאירופה הפאודלית, אלא היו לבעלי מלאכה ולרוכלים נודדים: פחחים, נפחים, צורפי כסף וזהב, סוחרי סוסים וכן הלאה. בהיותם נודדים חסרי מולדת, הם נדחקו עד מהרה לשוליים ונרדפו באכזריות רבה. שבטי הצוענים במרכז אירופה ובמערבה, שכינו עצמם בני סינטי (Sinti, כנראה על שם הנהר Sindh שבהודו) או מאנוש (Manush: אנשים, בני אדם), היו מדי פעם מטרות לניסיונות לחסלם או לחטוף את ילדיהם ולגדלם כבני המקום. לעתים קרובות נידונו הצוענים לגירוש, להפללה, למלקות ולעבודת כפייה. אחרי כנס המעמדות בפריבורג, גרמניה, ב-1498, היו חיייהם באופן רשמי להפקר.

דעות קדומות נגד הצוענים במרכז אירופה ובגרמניה הולידו במרוצת הדורות אפליה ורדיפות בחסות החוק ומחוץ לו ודחקו במידת מה את הצוענים להוויה פלילית למחצה. בין המאה החמש-עשרה למאה התשע-עשרה מצאו רבים את מותם בהתנכלויות אלה, ואילו אחרים נסו על נפשם בניסיון למצוא לעצמם ביטחון יחסי.

עם עליית הרייך השלישי נמשכה רדיפת הצוענים. הצוענים סווגו בתור א-סוציאלים, משום שחיו חיי נודדים ועסקו בעבודות מזדמנות או במקצועות שוליים. הוויה א-סוציאלית נחשבה לפשע כבד בחברה שעברה נאציפיקציה והושלט בה משטר נוקשה אשר התבסס על אורח חיים יציב. יתרה מזאת, הנאצים ראו בהתנהגותם ה"א-סוציאלית" של הצוענים תכונה תורשתית-גזעית שאיננה ניתנת לשינוי. הם הוגדרו "טפילים" או "צורה משונה של המין האנושי שהולדתה במוטציה והיא אינה מסוגלת להתפתח".²

שיגיונות אידאולוגיים אלה שיקפו מן הסתם גם בעיות מעשיות. אוכלוסיית הצוענים היתה קטנה: דוח שהוגש לרייכספירר-ס"ס היינריך הימלר ב-1941 קבע כי בגרמניה חיים 28,000

¹ Rüdiger Vossen (ed.), *Zigeuner*, Frankfurt a/M, 1983, pp. 22-23

² ד"ר רוברט ריטר, ציטוט מתוך: Francois Bédarida (ed.), *La Politique Nazie D'Extermination*, Paris, 1989

צוענים בני סינטי ובאוסטריה 11,000 – בעיקר בני שבט לְלִרִי (אונגריקה).³ ואולם מנקודת המבט הביורוקרטית הם היו כוח עבודה שאינו מנוצל ביעילות; רשויות מקומיות נאלצו לממן עזרה סוציאלית, מוסדות חינוך וכיוצא באלה שירותים שסופקו לנוודים. הצוענים הואשמו בעברות קלות, מה ששיקף את עוינותה של האוכלוסייה הגרמנית יושבת הקבע. צו מנהלי של משרד הפנים הפרוסי מ-1936 דיבר על "מגפה" צוענית ועל הצוענים כעל גנבים, קבצנים ונוכלים.⁴ כותבים נאצים גזענים אחדים כתבו ספרים ומאמרים "מלומדים" על הצוענים ועל אי יכולתם להשתלב ב"פולק" הגרמני.

הפתרון שהמציאה האידאולוגיה הנאצית לכל הבעיות הללו היה לטעון כי הצוענים אינם עוד ארים "טהורים" אלא "מישלינגה" – בעלי דם מעורב. ההגדרה מיהו צועני הקבילה לעתים קרובות להגדרת היהודים. חוקי נירנברג, ב-1935, הוחלו באופן כללי גם על הצוענים. בשנת 1936, במהלך מבצע לכידת גורמים א-סוציאליים כביכול, נשלחו כ-400 צוענים למחנה הריכוז דכאו. לאחר 1937 נעשו מאמצים רבים לגרש צוענים שלא היו נתינים גרמנים או למנוע את כניסתם לגרמניה. עם זאת, עד 1938 יכלו הצוענים ברובם הגדול לעסוק בעיסוקיהם המסורתיים בגרמניה כמעט באין מפריע.

ד"ר רוברט ריטר, אידאולוג גזעני בעל רקע רפואי, הופקד על הקמת ה-RHF, המכון לחקר היגינת הגזע, שהיה מסונף למשרד הבריאות.⁵ על ריטר הוטל לבדוק את כל אוכלוסיית הצוענים הגרמנים כדי לעמוד על מאפייניה הגזעיים; ממצאיו עתידיים היו לקבוע את המדיניות הנאצית ואת גורל צועני גרמניה. ריטר בדק פחות מ-20,000 בני רומא וקבע כי 90 אחוזים מהם היו מישלינגה. הוא הציע להפריד את הצוענים מן האוכלוסייה הגרמנית, להפריד את המישלינגה מן הצוענים ה"טהורים" ולשלוח את המישלינגה למחנות לעבודת כפייה ולעקרם שם. עם זאת, שני סוגי הצוענים כאחד נחשבו "א-סוציאליים". רעיונות אלה לא נשמרו בסוד. ריטר הציג אותם ב-1937 בכנס בין-לאומי על שאלות אוכלוסייה שנערך בפריס.

צו של הימלר מיום 14 בדצמבר 1937 אפשר לעצור מעצר מונע אנשים שלא עברו כל עברה אבל סיכנו כביכול את שלום הציבור בהתנהגותם הא-סוציאלית. שורה של תקנות מנהליות שפורסמו ב-4 באפריל 1938 כללו "נוודים (צוענים)" בצד קבצנים וזונות. צו אחר של הימלר שהוצא לאחר מכן ותוארך ל-8 בדצמבר 1938, הבטיח לפתור את הבעיה הצוענית "בהתאם למהות גזעם". ב-15 במרס 1939 הכריז הימלר כי אף שגרמניה מכבדת גזעים אחרים, יש להקפיד על הפרדה בין "המגפה הצוענית" לבין הגרמנים, ובין בעלי הדם המעורב לצוענים ה"טהורים". הטיפול בבעיה הוטל על המשטרה. דומה כי צעדים אלה היו קשורים לנטיית

³ הנתונים הסטטיסטיים המובאים כאן מסתמכים על מאמרי: "Jews, Gypsies and Slavs," *UNESCO Yearbook on Peace and Conflict Studies*, Paris, 1985, esp. pp. 81-86. ועל הספרות הנזכרת בו.

⁴ שם, עמ' 5.

⁵ "Rassenhygienische und bevölkerungsbiologische Forschungsstätte," *Gesellschaft für bedrohte Völker*, Göttingen/Vienna, 1981

הס"ס להכניס כמה שיותר אסירים א-סוציאליים חדשים למחנותיו, שהפכו בעת ההיא למפעלים כלכליים והעסיקו עובדי כפייה.

ככל הנראה, 8,000 מתוך 11,000 הצוענים שחיו באוסטריה השתייכו לשבט לְלָרִי מחבל בורגֶנְלַנד, הפרובינציה האוסטרית המזרחית הגובלת בהונגריה. הם חיו שם מאז המאה השמונה-עשרה כפרולטריון כפרי יושב קבע; קצתם היו מוזיקאים, עוזרי ציידים וכו'. יחסי הצוענים עם האיכרים האוסטרים היו טובים בדרך כלל, שכן מילאו תפקיד חברתי חיוני. אחרי האנשלוס נאסר על ילדים צוענים ללמוד בבתי-ספר ומן הצוענים נשללו זכויות האזרח שלהם. בנובמבר 1940 הקימו הנאצים מחנה ריכוז למשפחות צועניות בלְקֶנְבֶּךְ שבבורגֶנְלַנד. עד אוקטובר 1941 הוחזקו שם 2,335 איש. רובם של 8,000 צועני בורגֶנְלַנד נרצחו בזמן המלחמה, אך אין ברשותנו נתונים מדויקים. מי שלא נרצח בחלמנו בראשית 1942 (ראו להלן), נשלח לאושוויץ ב-1943.⁶

ב-21 בספטמבר 1939, בזמן כיבוש פולין, הוציא ריינהרד היידריך, ראש ה-RSHA, הוראות שהתייחסו ליהודים וכללו גם סעיף שהורה לגרש לפולין את 30,000 הצוענים הגרמנים (עם הפולנים והיהודים מן השטחים שנכבשו במערב פולין), אך ההוראה לא בוצעה. במרוצת הזמן נעשתה המדיניות כלפי בני רומא אכזרית יותר. בסתיו 1941 שולחו לגטו לודז' 5,007 צוענים אוסטרים, בעיקר בני שבט לְלָרִי מלְקֶנְבֶּךְ וממחנה אחר ליד זלצבורג. אלה שלא מתו בגטו, הומתו בתחילת 1942 בגז, בחלמנו.

באפריל 1941 פרסם ה-RHF של ריטר את ממצאיו על הצוענים. מתוך 18,922 הצוענים שסיווג, הוגדרו 1,079 "צוענים טהורים"; 6,992 – "יותר צוענים מאשר גרמנים"; 2,976 – "בני תערובת"; 2,992 – "יותר גרמנים מאשר צוענים"; 2,231 – "בלתי ברוורים"; ו-2,652 הוגדרו "גרמנים שהתנהגו כצוענים".⁷ הגדרותיו של ריטר היו מקבילות להגדרות שחלו על היהודים: "צועני הוא מי אשר בהיותו צאצא של צוענים, לפחות שלושה מסביו הם צוענים טהורים. יתר על כן, בן תערובת צועני הוא מי שפחות משלושה צוענים נמנים עם סביו. נוסף על כך, בן תערובת צועני הוא גם מי שעם סביו נמנים שני בני תערובת צוענים". את בני התערובת הללו הגדיר ריטר: "בלתי מאוזנים ביותר, חסרי אופי, בלתי צפויים, בלתי אמינים וכמו כן עצלים או מופרעים ועצבנים או, במילים אחרות, לא נוטים לעבוד וא-סוציאליים", בייחוד אם "גם מן הצד המקומי (כלומר הגרמני) הם נושאים תכונות מורשות נחותות".⁸

⁶ Claudia Mayerhofer, *Dorfzigeuner*, Vienna, 1987; Erika Thurner, *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich*, Vienna/Salzburg, 1983

⁷ Tilman Zülch (ed.), *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt*, Hamburg, 1979, p. 67

⁸ שירות הידיעות של המשרד למדיניות גזעית של המפלגה הנאצית, 20 באפריל 1941, ציטוט מתוך: Hohmann, "Der Völkermord an Zigeunern," p. 17

שנה לאחר מכן, במאי 1942, הוחלו על הצוענים אותם חוקי עבודה וחוקים חברתיים שחלו על היהודים.⁹

בצו מ-16 בדצמבר 1942 הורה הימלר לגרש את הצוענים הגרמנים לאושוויץ, למעט חיילים לשעבר בוורמכט שהסתגלו מבחינה חברתית (כל הצוענים היו אמורים להשתחרר מן הצבא אחרי 1940, אך הדבר יושם הלכה למעשה בהיקף נרחב רק ב-1942-1943) ועובדים בתעשיית המלחמה בעלי משרות חשובות. ה-RSHA הוציא הוראה מנהלית שנועדה ליישם צו זה ב-29 בינואר 1943.

לא תמיד מולאו הפקודות בנוגע לצוענים הגרמנים, בעיקר לא פקודות שהוצאתן לפועל הופקדה בידי ארגונים כמו הוורמכט. יש עדות לכך שלכמה צוענים או צוענים חלקיים הניחו לנפשם. אחרים הצליחו להסתיר את זהותם, דבר שהיה קל יותר לצוענים מאשר ליהודים. זאת ועוד: ההגדרות שנכללו בצו היו מבלבלות למדי. הפקודה נועדה לחול על "צוענים בעלי דם מעורב, צועני רומא וחברי שבטים ממוצא בלקני שאינם בעלי דם גרמני". פירוש הדבר היה מן הסתם כי כל הצוענים שאינם בני סינטי וכל בני התערובת החיים בגרמניה יגורשו. באשר לצוענים שמחוץ לגבולות הרייך הרשמיים – מערב אירופה, פולין, יוגוסלוויה, רוסיה וכו' – לא היה ברור אם הפקודה חלה גם עליהם.

בעיני הנאצים לא היתה "בעיית הצוענים" בעלת חשיבות רבה – בניגוד בולט וקיצוני ל"בעיית היהודים" לפי תפיסתם – והיא לא עלתה לדין אלא לעתים רחוקות. היטלר עצמו לא הזכיר את הצוענים כלל בנאומיו ובשני ספריו (*Mein Kampf* ו-*Hitler's Secret Book*) שהתפרסמו רק ב-1961). הצוענים מוזכרים, פעמיים בסך הכול, רק בשיחות השולחן שלו שנרשמו על-ידי מזכירותיו: פעם ראשונה ב-2 במאי 1940, כאשר אמר שיש להוציא את הצוענים מן הצבא הגרמני, ופעם שנייה ב-2 באוקטובר 1941, כאשר דיבר על ההונגרים ואמר שהם כמו צוענים.

יש תעודות מספר המצביעות על התפתחותה של המדיניות כלפי הצוענים. בשנות המלחמה הראשונות לא היה במדיניות זו כיוון ברור לבד מן הרצון להיפטר מהצוענים ברייך על-ידי מאסרים, עיקור וגירוש, רצון שלא הוגשם אז. ב-1942 חל בעניין זה שינוי, בהחלט במקביל להחרפת המדיניות כלפי היהודים, אך בכיוון כמעט הפוך. ב-20 באפריל 1942 (יום הולדתו של היטלר) נפגש הימלר עם הפירר שלו. באותו יום נפגש עם היידריך ורשם לעצמו את תוכן השיחה: "אין להשמיד את הצוענים".¹⁰ מיכאל צימרמן, החוקר הגרמני המובהק של גורל הצוענים במלחמה, הציע, בתכתובת אתי, פירוש ולפיו משפט זה מתייחס לעניינם של 292 נשים וילדים צוענים שהוחזקו במחנה ליד בלגרד וגורלם נדון באותה עת. לטענתו יש כאן

⁹ שירות הידיעות של המשרד למדיניות גזעית של המפלגה הנאצית, 20 במאי 1942, שם, עמ' 23.
¹⁰ Peter Witte, et al., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942*, Hamburg, 1996, p.

הוראה לא להרוג אותם, ואכן הם שוחררו (כל היהודים במחנה זה נרצחו). נראה לי שזה פירוש דחוק, שכן קשה לקבל שעניינם של 292 צוענים בסרביה העסיק את הימלר ואת היידריך. נראה שיש כאן רמז להנחיה כללית ולפיה אין להשמיד את הצוענים השמדה כללית. בהוראה של מפקד המשטרה הגרמנית בגנרל-גוברנמן (פולין) מיום 13 באוגוסט 1942, שעקרונית אין לנקוט צעדים משטרתיים נגד צוענים שאינם נוודים, יש כדי לחזק פירוש שכזה.¹¹ כאן קיימת אפוא הבחנה ברורה בין הנוודים לשאינם נוודים, כאשר גורל הנוודים הוא כגורל היהודים, ואילו האחרים יטופלו כפי שמטפלים בתושבי המקום האחרים.

גם גורל הצעתו של הימלר שלא לרצוח את הצוענים ה"טהורים" מלמד אותנו משהו על המדיניות שנתגבשה כלפי עם הרומא. הנאצים ארגנו את הצוענים ה"טהורים" בשבטים נפרדים ומינו עליהם ראשים, במקביל ליודנרטים שמונו לפקח על קהילות יהודיות. בהבהרה של הימלר מ-13 באוקטובר 1942, שכוונה לראשי שבטים אלה, נאמר שיינתן להם חופש תנועה מסוים, והכוונה היתה חופש תנועה מסוים מחוץ לגבולות הרייך. מרטין בורמן, מזכירו רב ההשפעה של היטלר, התנגד לכך במכתב להימלר מ-3 בדצמבר 1942. היסטוריונים יהודים בארצות-הברית, ואחרים, הטוענים שגורל הצוענים והיהודים היה שווה, מצביעים על התנגדות זו כדי להראות שכל הצוענים הגרמנים, בלא יוצא מן הכלל, היו מיועדים להשמדה. ואולם מחומר שנתגלה בינתיים מתברר שהימלר נפגש עם היטלר ב-6 בדצמבר 1942, ובעקבות הפגישה הודיע ב-27 בפברואר 1943 לשר המשפטים הנאצי אוטו טיִךְ ש"השאלה הצוענית" תמשיך ותידון בהתאם למידע שנתקבל ממזכירות המפלגה. "באחרונה התברר ממחקר שישנם יסודות חיוביים גם בין הצוענים". לבורמן נאמר שאין כל תכנית להשאיר צוענים אלה ברייך ולהניח להם לחיות שם חיי נוודות, אך יותר להם לעשות כך מחוץ לגבולות גרמניה רבתי. לפי מסמך מ-11 בינואר 1943, היה מדובר בכ-13,000 בני סינטי מגרמניה ו-1,017 לָלְרִי מאוסטריה, כלומר בכשליש מהצוענים של שתי ארצות אלו.

מתברר אפוא שאפילו לגבי הצוענים ברייך לא היתה קיימת תכנית רצח כוללת. ואולם הדברים אמורים ברייך בלבד; ראינו שבגרמניה ובאוסטריה חיו לפני המלחמה כ-37,000 צוענים (להוציא את "הגרמנים המתנהגים כצוענים"). אם נצרף אליהם את 7,000 הצוענים שחיו בבוהמיה ובמורווייה (שסופחו כידוע לרייך), נגיע למספר של 44,000 צוענים ברייך כולו. ואולם מחוץ לגבולות אלה, באירופה הכבושה על-ידי הנאצים, חיו בין מיליון לשני מיליון צוענים, כלומר בין 96 אחוזים ל-98 אחוזים מהצוענים תחת שלטון גרמניה חיו מחוץ לרייך. מה שקרה לרוב המכריע מעניין אפוא יותר ממה שאירע למיעוט הקטן. החוקרים המותחים קו של השוואה בין היהודים לצוענים מתרכזים בגורל המיעוט הצועני הקטן שחי בגרמניה.

¹¹ שם; Michael Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid*, Hamburg, 1996, p. 372-373

הם מטעים את עצמם ואת זולתם כאשר הם ממעטים לדון במדיניות הכוללת של גרמניה הנאצית כלפי הצוענים.¹²

ואכן, היה הבדל ניכר ביחס אל הצוענים בארצות אירופה השונות. בבוהמיה ומורווייה, שהיו כאמור חלק מן הרייך, היו הצוענים שותפים לגורלם של הצוענים הגרמנים: אפליה, מחנות ריכוז והמתה. מספר הצוענים שנלכדו בתהליך זה נע כנראה סביב 6,500 מתוך 7,000 הצוענים בצ'כיה.

בסלובקיה, שהיתה עצמאית למחצה, נעשו מאמצים שטחיים בלבד לרכז את הצוענים הנוודים במחנות לעבודת כפייה. ככל הידוע, צוענים סלובקים לא נשלחו למחנות. מאות מהם נטבחו באכזריות בידי חיילים גרמנים בכמה כפרים בזמן כיבוש סלובקיה בעקבות כישלון ההתקוממות הלאומית הסלובקית באוקטובר 1944.¹³

אשר לצרפת, יש עדות שכ-30,000 צוענים נאסרו תחת פיקוחו של המשרד לענייני יהודים של ממשלת וישי. לאחר מכן נשלחו רבים מהם (אם לא מרביתם) למחנות, ובהם דכאו, רוונסבריק ובוכנוולד. לפי אחד האומדנים, 15,150 מהם נספו. לפי המדווח, 500 מ-600 הצוענים הבלגים מתו במחנות בפולין.¹⁴

במה שקרה בהולנד יש כדי ללמדנו רבות. בסוף מרס 1943 נצטוותה המשטרה הנאצית המקומית לרכז את הצוענים; משכשלה במשימה, קיבלה במאי פקודות חדשות לרכז את כל הצוענים ה"נוודים". בשל יוצאים מן הכלל נגעו הפקודות החדשות רק ל-1,150 מתוך 2,700-3,000 הצוענים הנוודים. רבים מהם נמלטו בעוד מועד או מכרו את עגלותיהם ולפיכך לא נחשבו עוד נוודים. ב-16 במאי 1944 נאסרו בעגלותיהם 565 איש, ו-245 מהם שולחו לבירקנאו דרך המחנה היהודי בִּיסְטֶרְבֹּרֶק.¹⁵

בקרוואטיה רדפה תנועת האוסטשה המקומית צוענים, סרבים ויהודים. על-פי מקורות מסוימים, במחנות הרצח המקומיים של האוסטשה נרצחו 90,000 בני רומא, ונראה שזו הגזמה רבה. מקור אחר מעמיד את מספר הנרצחים על 26,000. בסרביה אין ספק שצוענים נרצחו, לצד יהודים, כגמול על התקוממות הסרבים נגד הנאצים, אך הרוב המכריע, כ-115,000 איש, נותר בחיים.¹⁶

¹² ראו בספרי 66, 61-62, Hohmann, "Der ;Rethinking the Holocaust, New Haven, 2001, pp. 61-62, 66
"Völkermord an Zigeunern," pp. 85-86.

¹³ Ctibor Nečas, *Nad osudem českých a slovenských Cikánu v letech 1939-1945*, Brno, 1981

¹⁴ Donald Kenrick and Grattan Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, London, 1972, pp. 103-107; Vossen, *Zigeuner*, p. 85; Sybil Milton, "Occupation Policy in Belgium and France," in: Michael Berenbaum (ed.), *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*, New York, 1990, pp. 80-87

¹⁵ Michael Zimmermann, *Verfolgt, vertrieben, vernichtet*, Essen, 1989, pp. 62-63

¹⁶ Menachem Shelah, "Genocide in Satellite Croatia during the Second World War," in: Berenbaum, *A Mosaic of Victims*, pp. 20-36; Christopher R. Browning, "Germans and Serbs: The Emergence of Nazi Antipartisan Policies in 1941," in: *ibid.*, pp. 64-73

אחרי כיבוש איטליה בספטמבר 1943 נשלחו כמה בני רומא איטלקים למחנות בגרמניה, אך רובם ברחו. אשר להונגריה ישנה עדות שבשלבים האחרונים של המלחמה ניסתה הממשלה הפשיסטית של פֶּרְנַץ סלשי לרכז את הצוענים ולגרשם לפרובינציות מסוימות, אם כי בלא הצלחה יתרה.¹⁷ האוכלוסייה הצוענית הגדולה ברומניה (280,000 איש לפחות, כנראה הרבה יותר) לא הותקפה בהמוניה, אך לפי המקורות, כ-25,000 מהם הוגלו לטרנסניסטריה.¹⁸

בארצות הבלטיות ובברית-המועצות נרצחו בני רומא בידי כמה מן האיינזצגרופן, כפי שצוין בדיווחיהם. משטרת השדה של הוורמכט הדגישה בדין וחשבון מ-25 באוגוסט 1942 את הצורך "לחסל" בלי רחמים חבורות של צוענים נוודים.¹⁹ במאי 1943 הציע אלפרד רוזנברג, השר האחראי על השטחים המזרחיים, לרכז את הצוענים במחנות וביישובים מיוחדים, אך לא לנהוג בהם כמו ביהודים. ואולם הימלר לא היה מוכן לסבול פלישה של סמכות אחרת אל מה שנחשב בעיניו כתחום מומחיותו. בצו מ-15 בנובמבר 1943 הוא קבע כי "צוענים יושבי קבע וצוענים למחצה יזכו ליחס הניתן לאזרחי המדינה. צוענים נוודים וצוענים נוודים למחצה יהיו במעמד של יהודים ויישלחו למחנות ריכוז. במקרים של ספק, יחליטו מפקדי המשטרה מי הוא צועני".²⁰

אם כי הצו חל רק על השטחים הכבושים בברית-המועצות, דומה כי הוא מעיד על המגמה, שכבר נדונה לעיל, בקרב הפקידות הנאצית הבכירה. כמה צוענים יושבי קבע גויסו לעבודת כפייה או נשלחו למחנות ריכוז, אך זו היתה מנת חלקם גם של אזרחים סובייטים אחרים. דונלד קֶנְרִיק מעריך את מספר בני רומא שנרצחו בברית-המועצות בכ-35,000. במספר זה לא נכללים הצוענים שנרצחו בידי האיינזצגרופן, בייחוד בדרום – אוטו אֶלְנְדֹרְף, מפקד איינזצגרופה D, העיד במשפטו לאחר המלחמה כי יחידתו רצחה עשרות אלפי צוענים. ככל הידוע לנו, רק מעטים ביותר מצועני ברית-המועצות גורשו לאושוויץ.²¹

יש מידע על בני רומא שנשלחו לגטאות יהודיים בפולין אך הופרדו מן היהודים. לא ידוע לנו אם מדובר בצוענים יושבי קבע או נוודים ולא ידוע מה היה מספרם, ואין לנו כל מידע על חייהם בגטאות. ברוב המקרים גם איננו יודעים מה עלה בגורלם. הם היו כנראה אחוז קטן מן הצוענים הפולנים, וייתכן גם שהיו הצוענים הנוודים כמו אלה שהימלר התייחס אליהם

¹⁷ Kenrick and Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, pp. 125-127; Joachim S. Hohmann, *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland*, Frankfurt, 1988, pp. 171-172. הוהמן קובע כי בהונגריה ובטרנסילווניה ההונגרית חיו 275,000 צוענים, וכי החל מ-1942 הופעלה שם תכנית עיקור. העדות שהוא מציג אינה משכנעת.

¹⁸ Kenrick and Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, pp. 128-130; Hohmann, *Geschichte*, p. 171.

¹⁹ Kenrick and Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, pp. 146-150. שם, עמ' 150; הוהמן טוען כי צועני מזרח אירופה נכללו רובם ככולם ברצח העם, עם הגירוש מזרחה של הצוענים הגרמנים. אינני מוצא אישוש כלשהו לטענה זו. ראו: Hohmann, *Geschichte*, p. 172.

²¹ Kenrick and Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, p. 149.

במקרה של ברית-המועצות.²² לפי מקורות פולניים נרצחו בפולין כ-8,000 צוענים, ואילו עשרות אלפים נותרו בחיים.

פקודתו של הימלר בנוגע לברית-המועצות והאפשרות שאותה מדיניות ננקטה במקומות אחרים אינן עולות בקנה אחד עם מדיניותו האחרת של הימלר, שהתירה לצוענים ה"טהורים" הגרמנים הווייה נוודית כלשהי מחוץ לתחומי הרייך.

מכל האמור לעיל מסתמנת תמונה של המדיניות הנאצית כלפי הצוענים. אוכלוסייה זו, הארית במקורה – כך גרסה האידאולוגיה – נפגמה בגלל תוספת של דם לא צועני וכך רכשה מאפיינים "א-סוציאליים" תורשתיים. ברייך היתה התנהגותם ה"א-סוציאלית" בעיה שיש לפתור אותה באמצעים משטרתיים, עיקור ורצח, בראש ובראשונה של אלה שהוגדרו בני תערובת. ואולם צועני גרמניה לא היו אלא אחוז זניח מכלל האוכלוסייה הצוענית. בשטחים שבשליטת הרייך היו הצוענים הנוודים מטוד שלעתים קרובות סולק באמצעות רצח. צוענים יושבי קבע לא היו בדרך כלל גורם חשוב די הצורך לטרוח בגינו. צוענים שנלכדו בידי המשטרה נשלחו למחנות הריכוז.

כשפחתה עצמתה של גרמניה, הסתמנה נטייה לנצל את כוח העבודה של הצוענים לצרכים צבאיים, וכמה צוענים שנכלאו במחנות גויסו למטרה זו, כפי שהכתיבה המדיניות הנאצית בנוגע לפושעים גרמנים שנכלאו במחנות. כיצד יושמה מדיניות זו באושוויץ?

אין עדות שבני רומא נשלחו לתשלובת מחנות הריכוז של אושוויץ (או להמתה בגז באושוויץ-בירקנאו) לפני 1943. בהסכם שנחתם ב-18 בספטמבר 1942 בין הימלר לשר המשפטים הנאצי אוטו טירק, נכללו הצוענים באותן קבוצות אשר חבריהן, אם נשפטו לפני בתי דין גרמניים רגילים, נמסרו לס"ס לשם השמדה באמצעות עבודה; הם נמצאו במקום השלישי בסדרי העדיפויות, אחרי מקרים ביטחוניים ויהודים.²³ אבל דומה כי עד סוף 1942 לא הביא הסכם זה לידי גירושים המוניים לאושוויץ.

ה"קלנדריום"²⁴ של אושוויץ מכיל רישום בנוגע ליולי 1942, ולפיו הומתו במחנה 4,124 איש, ואחד מהם היה צועני. ב-7 בדצמבר 1942 נמלטו שני צוענים צ'כים; אחד מהם, איגנץ

²² ז'י פיצובסקי, סופר פולני שניסה להתחקות על גורלם של הצוענים הפולנים, מספר לנו כי רובם נפלו קרבן לרציחות המוניות שביצעו מחוץ למחנות הריכוז משטרת השדה, הגסטפו, הס"ס והפשיסטים האוקראינים. ראו: Ficowski, "Die Vernichtung," in: Zülch, *In Auschwitz vergast*, pp. 91-112. זהו תיאור בלתי מדויק למדי. הצוענים שהובאו לגטו ורשה נרצחו בטרבלינקה, אך אין בידינו רשימה של גטאות שצוענים חיו בהם לצד יהודים (למעט לודז'). מעניין שפיצובסקי מציין (עמ' 93) כי בוולין, לשעבר במזרח פולין, שבה היו האוקראינים רוב, נרצחו "רק" צוענים פולנים (כ-3,000-4,000). לצוענים האוקראינים הניחו לנפשם. קבוצות קטנות של צוענים הובאו למיידנק ולמחנה ההשמדה של בלז'ץ (מוזכרת קבוצה של 20 איש). מדבריו של פיצובסקי עולה אפוא כי מתוך 18,000-20,000 הצוענים שחיו בפולין לפני המלחמה, שרדו רק 5,000-6,000. דומה שטענתו של פיצובסקי אינה מדויקת, שכן היום חיים בפולין הרבה יותר צוענים מכפי שסביר היה אילו ניצלו רק 5,000-6,000 מהם מן המלחמה; השו: Jack N. Porter (ed.), *Genocide and Human Rights*, Washington D.C., 1982, pp. 166-177.

²³ תעודות נירנברג, PS-654. צוענים ואחרים שעברו נמסרו לידי הס"ס בלי שהועמדו כלל לדין.
²⁴ Danuta Czech, *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*, Reinbek bei Hamburg, 1989, p. 263. החומר שה"קלנדריום" מסתמך עליו כולל רשימות

מרנקה מִבְּנוֹבָה, נתפס ב-12 בינואר 1943, והאחר, פרנץ דְּנֶקֶל, הצליח כנראה להסתתר. שניהם הגיעו לאושוויץ במשלוח של 59 גברים מבוהמיה, ולא ברור אם גם שאר חבריהם למשלוח היו צוענים. שני הבורחים סומנו מן הסתם כא-סוציאלים בידי הס"ס משום שהיו צוענים. ב-7 באפריל נמלטה מן המחנה אישה פולנייה, סטפניה צירון, צוענייה שנשלחה לאושוויץ ב-12 בפברואר, וככל הידוע מעולם לא נלכדה.²⁵

ב-29 בינואר 1943 הורה צו של ה-RSHA לגרש לאושוויץ את הצוענים הגרמנים. לא ברור אם צו זה ביטל את הסייג הקודם שהציב הצו של הימלר, אשר קבע שאין לגעת בבני סינטי ורומא טהורי גזע בני גרמניה. הרושם הכללי של העדר בהירות בחשיבה הגרמנית על הבעיה הצוענית נותר בעינו.

ב-26 בפברואר 1943 הגיע לאושוויץ המשלוח הראשון של צוענים גרמנים ובו כמה משפחות. הן שוכנו בבירקנאו Bille, מתחם בשלוחת בירקנאו של אושוויץ שעתיד היה להפוך למחנה המשפחות הצועניות, אך בשלב זה טרם הושלם. משלוח שני הגיע ב-1 במרס. אחרי אלה הגיעו עוד שני משלוחים, ב-3 וב-5 במרס. בארבעת המשלוחים האלה נכללו 828 בני סינטי ורומא מגרמניה, 391 גברים ו-437 נשים.²⁶

המשלוחים העיקריים של צוענים הגיעו לאושוויץ בין מרס למאי 1943, אך קבוצות קטנות ושתי קבוצות גדולות יותר נשלחו לסירוגין מסתיו 1943 ועד מאי 1944. קבוצות קטנות ובודדים נשלחו לאושוויץ בין התאריכים הללו. הקבוצה שהיתה כנראה האחרונה (18 איש מוויטבסק שברוסיה) הגיעה ב-17 ביוני 1944.

לפי ה"קלנדריום", הקבוצות הגדולות יותר כללו 32 משלוחים מגרמניה, ארבעה ממה שה"קלנדריום" מכנה צ'כוסלובקיה, שלושה מפולין (אחד מהם של 971 איש שהגיע ב-12 במאי 1943), משלוח אחד מגרמניה ומהונגריה, משלוח אחד מיוגוסלביה (77 איש, ב-2 בדצמבר) ושלושה משלוחים מעורבים (ב-7 במרס מגרמניה, יוגוסלביה, פולין וצ'כוסלובקיה; ב-17 במרס מגרמניה, צ'כוסלובקיה ופולין; וב-17 בינואר 1944 מצרפת, בלגיה, הולנד, גרמניה ונורווגיה). מאחר שאין עדות שבני רומא כלשהם שולחו מסלובקיה לאושוויץ, סביר להניח כי כשמוזכרת צ'כוסלובקיה, הכוונה לבוהמיה ומורווייה. שטחים אלה נכללו בפרוטקטורט הגרמני ונחשבו בעיני הנאצים לחלק מן הרייך.²⁷

שהוכנו לפי דרישת הנאצים, על רשימות ודוחות שהעתיקו פקידיים אסירים באורח לא חוקי, על מסמכים שהנאצים הותירו מאחור בשעה שנסוגו מאושוויץ בינואר 1945 ועל חומרים אחרים, לרבות עדויות הניצולים. ראו הקדמת העורך למהדורה האנגלית.

²⁵ שם, עמ' 354.

²⁶ שם, עמ' 423, 426, 429, 432, 433.

²⁷ שם, תכופות. ב-12 במאי 1944 הגיעו 39 ילדים מבית המרפא הקתולי לילדים סנט יוזף שבמולפינגן, למרות מאמצי הנזירות למנוע את האסון. אווה יוסטין, עוזרתו של ריטר, קנתה את אמון הילדים ואז בדקה אותם ורשמה אותם. לבסוף גרמה לשילוחם לאושוויץ. במותה היתה יוסטין אשת אקדמיה גרמנייה מכובדת. Johannes Meister, "Die Zigeunerkinde von der St. Josefspflege in Mulfingen," *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20 und 21 Jahrhunderts* 2, no. 2 (April 1987).

רובם של בני רומא שנשלחו לאושוויץ היו בני סינטי מגרמניה ובני לְלֵרִי ואחרים מאוסטריה ומן הפרוטקטורט. המספרים מכל אחת מן הארצות האחרות היו קטנים, למעט משלוח גדול אחד מפולין. אין כל עדות היכולה לרמז כיצד או מדוע נעצרו צוענים אלה או אם נעצרו במסגרת מדיניות שחתרה ללכוד אותם, ואם כן – מדוע מדיניות זו לא הצליחה או לא יושמה במלוא המרץ. חלק נכבד מאוכלוסיית הצוענים של הרייך המורחב נשלח לאושוויץ, אבל בשאר חלקי אירופה רק צוענים מעטים הושפעו מכך. מנגד, העובדה שצוענים אלה נכללו במשלוחים מצביעה כמדומה על מגמה של מדיניות בהתהוות הנוגעת לכלל הצוענים.

כמעט כל בני רומא נכלאו במחנה המשפחות הצועניות Bile בבירקנאו. הספרות על נושא זה אינה מסבירה מדוע נהגו הנאצים בצוענים באורח שונה מזה שנהגו בשאר האסירים, שלא שוכנו במחנות משפחות, למעט מחנה המשפחות היהודיות מטרזיינשטט. אשר ליהודי טרזיינשטט, יש די עדות מתועדת שהנאצים הביאו בחשבון בשיקוליהם ביקור אפשרי של הצלב האדום באושוויץ. ככל שהדברים אמורים בבני רומא, לא מילאו שיקולים מעין אלה כל תפקיד. אין עדות תיעודית כלשהי היכולה לזרות אור על הסוגיה.

ואולם תהיה זו טעות להניח כי מחנה המשפחות הצועניות לא הושפע מן ההליכים ה"רגילים" של אושוויץ. ב-22 במרס 1943 נרצחו בתאי הגזים 1,700 גברים, נשים וילדים בני רומא שהגיעו במשלוחים בשבועות קודמים אך לא נרשמו מאחר שהיו חולים (בעיקר בטיפוס המעיין). בהמתה ההמונית הבאה בגז של בני רומא, ב-25 במאי 1943, נרצחו 1,035 איש; מרביתם היו חולים בטיפוס המעיין.

את האחרים הוסיפו להחזיק במחנה המשפחות. ייתכן שמדיניות זו נבעה מחוסר הבהירות ששרר בקרב הביורוקרטים הנאצים באשר לבני רומא. אין ספק שהם נחשבו לוקים בא-סוציאליות תורשתית, אבל ההיסוס לגביהם נמשך. עד סוף 1943 נכלאו 18,736 בני רומא במחנה Bile.

דנוטה צ'ך טוענת ב"קלנדריום" כי הימלר החליט על חיסול מחנה המשפחות הצועניות בעת ביקורו באושוויץ בקיץ 1943,²⁸ ביקור שהסתיים בסילוקו של רודולף הס מן הפיקוד על המחנה. ואולם הניסיון הראשון לחסל את מחנה המשפחות לא נעשה לפני מאי 1944, כלומר כתשעה חודשים לאחר מכן. אם אכן אמר הימלר משהו על הצוענים בקיץ 1943, הדבר לא בוצע מיד.

עם מעט האסירים שניסו להימלט מאושוויץ (בדרך כלל בלא הצלחה), נמנו כמה בני רומא. לא ידוע על ניסיון כלשהו לאתר ולראיין אנשים שאכן הצליחו לברוח.

באביב 1944 נשלחו כמה מבני רומא למקומות אחרים. כך נשלחו ב-15 באפריל 1944 1,357 גברים ונשים לבוכנוולד ולרוונסבריק. אחרים הועברו למחנות העבודה הראשיים.

²⁸ Czech, *Kalendarium*, pp. 374-375

המגורים במחנה הצוענים היו בבלוקים פרימיטיביים ארוכים מעץ, שבכל אחד מהם היתה ארובה בשני קצותיו. צינור עבה שעבר בין הארובות לאורך כל הבלוק, שימש גם שולחן. משני צדי הצינור ניצבו מיטות עץ תלת קומתיות, ובכל אחת מהן שוכנה משפחת צוענים. האסירים חצצו בין המיטות באמצעות שמיכות שהביאו אתם.

מעט מאוד ידוע לנו על הארגון הפנימי של מחנה הצוענים, אבל ככל הנראה התארגנו האסירים כמנהג בני רומא בשבטים ובמשפחות וניסו כמיטב יכולתם לשמור על שלמות תרבותם. מאמצי הס"ס לגרום לצוענים להתאים את עצמם לסדר הגרמני לא עלו יפה, והגרמנים נואשו מניסיונם להפוך את המשפחות ל"חומר" הרגיל של המחנה. הצוענים ניגנו מוזיקה והעלו מופעי קרקס, למרות הרעב, החולי והמחסור. בתנאי התברואה המחפירים התפשטה מחלה נדירה, נומה. בעיקר סבלו ממנה הילדים והקשישים.

מטעמים לא ידועים, ב-15 במאי 1944 החליט פיקוד המחנה לרצוח את 6,000 בני רומא שנותרו ב-Bile. המפקד הגרמני של מחנה הצוענים, גיאורג בוניגוט, חלק כנראה על ההחלטה והודיע לכמה ממכריו מבני רומא על הגורל המצפה להם. ב-16 במאי כיתרו אנשי הס"ס את המחנה בכוונה להוליך את אסיריו לתאי הגזים. הם נתקלו בבני רומא חמושים בסכינים, בצינורות ברזל וכיוצא באלה כלי נשק, והיה ברור כי עומד לפרוץ קרב. הגרמנים נסוגו, וחיסול המחנה נדחה זמנית. בהזדמנויות אחרות שנתקלו בהתנגדות מאורגנת, מעולם לא היססו אנשי הס"ס להפעיל כוח חסר רסן. ברור שהנשק של האסירים לא הציב איום רציני לגרמנים החמושים היטב, ובכל זאת הם נסוגו, אולי בשל אי הוודאות וההססנות הכללית שאפפו את כל שאלת הצוענים.²⁹

ב-25 במאי הוציא הס"ס ממחנה המשפחות 1,500 בני רומא שנבררו לעבודה. ב-2 באוגוסט נבררו עוד 1,408 גברים ונשים לעבודה, ורוב הנותרים, גברים, נשים וטף, הומתו באותו יום בגז.

צוענים מעטים בלבד נותרו לאחר מכן באושוויץ. מסמכי המחנה מלמדים כי ב-9 בספטמבר 1944 נשלח צועני אחד מאושוויץ לבוכנוולד. ב-5 באוקטובר 1944 הועברו 1,188 אסירים צוענים מבוכנוולד לאושוויץ. אלה היו כנראה אסירים מותשים גופנית שגורלם נחרץ למיתה. סביר להניח כי כולם הומתו בגז.

ככל הידוע, 2,735 צוענים נרצחו באושוויץ במרס ובמאי 1943; 2,897 נרצחו ב-2 באוגוסט 1944; עוד 800 צוענים נרצחו כנראה ב-5 באוקטובר; בסך הכול נרצחו בגז 6,432 מתוך 20,946 הצוענים הרשומים בשני ספרי הרישום הראשיים אשר עסקו בצוענים ונמצאו באושוויץ אחרי השחרור. אם מפחיתים את מספר האסירים שהומתו בגז ואת מספר האסירים שהועברו למקומות אחרים (קרוב לוודאי 4,000 לפחות) ממספר האסירים הרשומים, נותרים כ-10,000 צוענים שאין יודעים מה עלה בגורלם. ההסבר הסביר ביותר

²⁹ שם, עמ' 774-775.

הוא שהם מתו ממחלות וממחסור ובמעשי רצח בודדים או בקנה מידה קטן. העדויות המעטות שנגבו מצוענים אחרי המלחמה מאששות השערה זו. מספר הניצולים מקרב האסירים שהועברו מאושוויץ ונותרו בחיים בסוף המלחמה אינו ידוע.

נשאלת עוד שאלה: מה עלה בגורלם של הצוענים הגרמנים והאוסטרים שלא גורשו לאושוויץ? על-פי נתוניו של ריטר, היו 25,955 צוענים גרמנים בני סינטי (לא כולל גרמנים "המתנהגים כצוענים" שהשלימו את מספר ה-28,000 שצוטט לעיל), ומספר הצוענים האוסטרים הוערך ב-11,000 איש, כלומר כ-37,000 בסך הכול. עם 2,500 מצוענים אלה שגורשו לפולין בשנים 1938-1940 ו-3,000 הצוענים שנכלאו במחנות אוסטריים (רובם הומתו בסופו של דבר), 5,000 שנשלחו ללודז' והומתו בגז בחלמנו ו-13,000 ששולחו לאושוויץ והומתו שם, אנו מגיעים למספר של עד 23,500 צוענים גרמנים ואוסטרים שהומתו. נותרים אפוא 13,500 שלגביהם אין דיווח. אפשר שהם נכללים ב-14,017 בני סינטי ובני לָרִי שהימלר הגדיר צוענים טהורים או כמעט טהורים שיש להשאירם בחיים.

ככל שהתקרבה המלחמה לסופה ומצבו של הצבא הגרמני הלך ונעשה נואש, ניצלו הנאצים כמה מאסירי מחנות הריכוז ואתם אסירים פליליים גרמנים וצוענים כבשר תותחים. לפי עדות אחת, בשלבים אחרונים אלה גויסו לוורמכט כ-4,000 צוענים. רק 700 מהם נותרו בחיים.³⁰ כל עוד לא יימצא תיעוד לאישוש עדות זו, יש לנהוג בה זהירות מרובה.

את רצח הצוענים באושוויץ יש לבחון משתי נקודות מבט: הגורל שייעדו הנאצים לצוענים באופן כללי ומנת חלקם של הצוענים באושוויץ.

אמנם יש נקודות דמיון ברורות בין גורלם המר של היהודים לגורל הצוענים, אך אפשר ללמוד מהן דווקא על ההבדלים המכריעים בגורלן של שתי הקבוצות. הצוענים הגרמנים (ושוב: הם היו מיעוט קטן מבין הצוענים באירופה) הוגדרו באופן דומה למדי ליהודים, אך מטעמים מנוגדים, להלכה לפחות. הצוענים הגרמנים ה"טהורים" נועדו בתחילה להישאר בחיים במסגרת קבוצה נפרדת שמקורותיה אריים, ואילו בעלי הדם המעורב יועדו להשמדה. במקרה של היהודים, נועדו כולם להירצח, למעט בני תערובת מדרגות מסוימות, שאותם התכוונו לעקר או אף להניח להם לנפשם. מנקודת המבט האידאולוגית הנציונל-סוציאליסטית היה בכך היגיון, מאחר שה"גזע" היהודי יועד לחיסול מוחלט, שלא כמו הצוענים הארים ה"טהורים".

ואולם החשיבה הנאצית על הבעיה הצוענית היתה מבולבלת בלא תקנה. הצוענים ה"טהורים" ובני התערובת שחיו בגרמניה נתפסו כ"א-סוציאלים" מבחינה גנטית. ריטר ואחרים המליצו לעקר אותם. הבעיה הצוענית של הנאצים היתה אפוא בעלת היבטים גזעיים

³⁰ עדותו של יוליוס הֶדוֹסִי בתוך: Anita Geiggas and Bernhard W. Witte, *Zigeuner heute*, Bernheim, 1979, p. 276; ראו גם: Kenrick and Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, pp. 162-165.

וחברתיים. אשר לשאר חלקי אירופה הכבושים על-ידי גרמניה ולצוענים הנוודים, הצטרפו למשוואה הדעות הקדומות עתיקות הימים והשיקולים המעשיים של אנשי מנהלה וצבא שלא אהבו קבוצות נוודים שהפריעו לקווי התקשורת שלהם. נקודה חשובה היא, שהנאצים ראו בצוענים הנוודים מרגלים בכוח ובפועל, וראו בכך הצדקה לרציחתם. מבחינתם לא היתה להבחנה בין נוודים טהורים יותר או פחות מבחינה גזעית כל חשיבות. בסביבה חברתית-נפשית שכזאת סולקו מטרדים באמצעות רצח. כאשר נתקלו בנוודים, חיסלו אותם לעתים קרובות; לצוענים יושבי הקבע הניחו לנפשם. הנאצים הבחינו בין צועני גרמניה לצועני מדינות אחרות, שהרי אלה שישבו במדינות הכבושות, בעיקר במזרח, לא סיכנו את הגרמנים מבחינה "גזעית".

נקודת המבט האחרת היא זו של גורל הצוענים באושוויץ. רק מיעוטם של הצוענים הגרמנים, האוסטרים והצ'כים ומיעוט זעום של צוענים לא גרמנים נשלחו לאושוויץ, אך גורלם נעשה לסמל לגורלם הכללי של הצוענים. העובדה שהגרמנים החזיקו את הצוענים בחיים בקבוצות משפחתיות כמעט 18 חודשים בלי להפריד את הגברים מהנשים, מעידה שבעת שילוחם למחנה עדיין לא התקבלה החלטה בנוגע לגורלם. אילו היתה תכנית לרצוח אותם, לא היה נדרש לס"ס זמן כה רב.

ואולם בעודם ממתינים להכרעה בעניינם במחנה Bille, היה היחס אליהם גרוע ממש כמו אל שאר האסירים, ובמקרים מסוימים אף גרוע יותר. רק מעטים מן הצוענים נהנו מזכויות יתר. מרביתם סבלו ממחסור נורא, מרעב, מחולי ומהשפלה. יש עדויות שגם בצוענים נעשו ניסויים רפואיים במחנות, ברונסבריק למשל. גברים ונשים במספר לא ידוע עוקרו. באושוויץ עשה הדוקטור מנגלה את ניסוייו הנודעים לשמצה בצוענים וביהודים כאחד. התאומים הצוענים אשר שימשו אותו בניסוייו הומתו ברובם (אם לא כולם), ואילו מהתאומים היהודים שרדו אחדים. בניסוייו הרפואיים של הדוקטור קרל קלאוֹבֶּרג היו מעורבות נשים צועניות.

היהודים בתור קבוצה אמנם נמצאו באושוויץ בתחתית הסולם, אך הצוענים ניצבו לא הרחק מהם. יחסים מסוגים שונים התקיימו בין שתי הקבוצות. אסירים יהודים ששימשו רופאים ואחיות במחנה הצוענים יצרו קשרים אישיים מסוימים עם מטופליהם. ואולם ככלל חיו הצוענים בנפרד במחנותיהם והתייחסו בחשדנות ובעוינות לכל גאדג'ה (Gadja), כלומר מי שאיננו צועני, ומדי פעם פרצו קטטות בין שתי הקבוצות בגלל תנאי החיים הקשים במחנה. אחת ממעט העדויות שמסרו צוענים עשויה לזרות אור על הלך נפשם של הצוענים באושוויץ. ריאיון שנערך עם אישה בת סינטי אשר שמה לא צוין ראה אור בלי עריכה ושימר אפוא את העגה הגרמנית שבה דיברה האישה.³¹

³¹ את העדות פרסם רולנד שופף בתוך: Joachim S. Hohmann and Roland Schopf, *Zigeunerleben*, Darmstadt, 1980, pp. 125-141. את הריאיון ערכה אווה מריה פֶּרְנֶזֶל והעדות נכללה במאמר שנכתב בפולדה ב-1976.

"גרנו אז בלָנְרֶץ עם הורי", סיפרה האישה. "הייתי נשואה, אחותי היתה נשואה, אחי, הוא היה בן 15, עוד לא בן 16, והילד הקטן של גברת וגנר היה בן 13 והם עבדו [בבית חרושת]". שני הנערים נעצרו אך נמלטו מן הכלא, ושוטרים באו לאסור שוב את האח והכו אותו לנגד עיני אמו הבוכייה. ואז "הם" באו ועצרו את האם ואת אחותה של העדה עם תינוקה בן השמונה חודשים. העדה הסתתרה, אך התגלתה ונעצרה בגין התנגדות לסמכות, "כי מנעתי מהם להרביץ לילד. לא התנגדתי. היה אסור לזוז בימים ההם. נאסר עלינו לזוז, רק למקום העבודה וחזרה הביתה, לא שמאלה, לא ימינה, לא לבית המרזח, אסור היה לנו להיכנס לשום מקום, היינו צריכים לחתום על זה".

העדה שולחה לאושוויץ בתחילת אביב 1943 וקיבלה את המספר Z-3890. היא הוכנסה למחנה הנשים עם אמה ועם אחותה. בריאותיה נתגלו עקבות דם, והיא אושפזה בבית החולים,

שהיה יותר גרוע מאורווה. הכינים זחלו לנו על הפרצוף; אף פעם לא ראיתי כל-כך הרבה כינים. בשמיכות שהיינו צריכות להתכסות בהן, הן היו שמנות כמו אגוזים. פתאום ראיתי שאמא שלי הגיעה; הם הביאו גם את אמא שלי. היא לא היתה שם הרבה זמן; היא מתה. היא התחננה למים. לא יכולתי לתת לה; אסרו עלי להתקרב למים. ואז אמא שלי שכבה אתי במיטה שלי; הם הביאו אותה אלי, [היה לה] חום גבוה, ואז אמא שלי מתה.

אחיה, אביה, בעלה ושלושת ילדיה – בני עשר, שמונה ושש – היו במחנה המשפחות. צוענייה אחרת הציעה לה שתתנדב לשמש אחות במחנה המשפחות, שבו הרופאה היתה צוענייה אף היא. אף שבקושי היתה מסוגלת לעמוד על רגליה, ביקשה העדה מאישה אחרת שתעזור לה להשיג את העבודה. בדרך כלשהי הצליחה לעבור את הבחינה שערך לה רופא ס"ס והיתה לאחות. כשנלקחה למחנה המשפחות, היא ראתה את אביה.

ואז שאלתי איפה הילדים. אז הוא אמר, הם בבלוק 30. אני לא יכולה לשכוח את זה. והוא שאל על אמא שלי, אז אמרתי לו שהיא מתה. ושאלתי על הילדים, על האחים שלי וכן הלאה, והוא לא ידע, הם לא היו אתו. ואיש ס"ס בא וניתק אותי מאבי והביא אותי לבלוק... ואז עבדתי עם רופאי המחנה, גם הם היו אסירים, יהודים. והם היו טובים אלינו, כן, הם עזרו לנו המון.

הייתי שם יום, לא בדיוק, יצאתי שוב והלכתי לבלוק שבו היו הילדים שלי. הם היו כולם עור ועצמות, לא היה אפשר להכיר אותם. הם שכבו שם והיה אפשר לראות שהם כבר גוססים. ואז אמרתי לאבא שלי, תביא את הילדים למרפאה, תביא את הילדים, אמרתי, אני אראה מה אני יכולה לעשות. אם היו באים לשם מוקדם יותר, אולי זה היה עוזר. ואז אבא שלי הביא למחרת את הילדה הגדולה, היא היתה בת עשר. וכשראיתי אותה היא כבר לא היתה מסוגלת להוציא מילה מהפה. היא רק שכבה שם, בעיניים פקוחות, בלי אף מילה. היא רק

מסוגלת היתה לשכב שם, היתה יותר מתה מ... רק נשמה. אז דיברתי אליה, [היא לא אמרה] מילה, אחר כך היא מתה. הם סתם זרקו אותה לשם, עם הגופות האחרות. הילדה שלי. וככה אחד אחרי השני. האחת, היא היתה בת שש, כבר היתה מתה כשהגעתי לשם. כבר לא ראיתי אותה יותר. זמן קצר אחר כך, גם האחר מת. הם היו כולם עור ועצמות. עור ועצמות, ושום דבר יותר, היה אפשר לספור את הצלעות. העיניים כל-כך עמוקות בראש. הילדים היו מתים, כל השלושה.

אבא שלי בא למרפאה, גם הוא מת. שני דודים היו שם, בן דוד; ואחד הדודים עם כל המשפחה שלו, וגברת וגנר, היו לה תשעה ילדים, שבעה מהם מתו שם. שבעה, הם באו אלי, ראיתי את זה בעצמי. אחת מהם היתה גיסתי, היא היתה נשואה לאחי. ואז אבא שלי מת, ואני הייתי כולי עור ועצמות, בקושי הצלחתי לעמוד. רק התפללתי שאמות, כבר בקושי הייתי מסוגלת לחיות. ואם לא היתה לי אמונה דתית חזקה, הייתי הורגת את עצמי. אני מדברת בכנות. אבל לא יכולתי. ואחר כך התאוששתי קצת בעזרת הנשים האחרות שדיברו אתי, "יש לך עוד אחים שזקוקים לך", וכן הלאה.

מקריאת העדויות מתברר כי גורלו של הצועני הבודד שגורש לאושוויץ היה דומה לזה של היהודים. ברם היה הבדל. לא היו ילדים יהודים קטנים במחנה, למעט יוצאים מן הכלל בודדים, שכן הם, הזקנים וחלק ניכר מן הנשים נרצחו בהגיעם. הצוענים חזו במחנה המשפחות במות בני משפחתם חסרי האונים בזה אחר זה, מרעב וממחלה. אחרים עוקרו או עונו בניסויים רפואיים.

מעט מאוד דווח על גורלם של הצוענים באושוויץ ובמקומות אחרים, והטיפול בדיווחים חוטא לעתים קרובות בסטראוטיפיות. מרבית החוקרים מציינים כי אפשר לייחס את העדר המידע לחשדנות ולחוסר האמון שרוחשים הצוענים לגאדג'ה בהסתמך על ניסיונם הקיבוצי. הצוענים גם מתקשים לדון בהיבטים מסוימים של חווייתם, משום שכמה איסורים בסיסיים של התרבות הצוענית הופרו באושוויץ ובמקומות אחרים בנוגע לאמות מידה של ניקיון אישי ומגע מיני. העיקורים שנעשו בצוענים רבים היו חלק מהפרות אלה. מרבית הצוענים לא מסוגלים לספר את סיפוריהם הקשורים בעינויים אלה; רובם שמרו אפוא על שתיקה ובכך הגבירו את השפעות הטראומה הקשה שעברו. יתרה מזאת, צוענים מעטים מאוד נעשו חברים בקהילה האקדמית, בגרמניה או במקומות אחרים, ולפיכך מעטים מדי מקרבתם ניסו להשיג מידע על מה שקרה לאחיהם. גם היום, מרבית המחקר העוסק בגורל הצוענים נעשה בידי לא צוענים, בעיקר יהודים.

לסיכום: יש דמיון מסוים בין גורל הצוענים לבין זה של היהודים. אלה היו שתי האוכלוסיות הלא-אירופאיות באירופה בעלת התרבות הנוצרית-לבנה. שתיהן נתפסו כזרות מהותית,

ולרוב התייחסו אליהן בצורה עוינת. לשתייהן לא היה בסיס טריטוריאלי משל עצמן. ואולם בכך גם נגמרת ההקבלה. הצוענים היו, להלכה לפחות, נוצרים. התהום שבין היהודים לסביבתם הייתה בסיסית יותר ועמוקה יותר, בעלת ממדים תאולוגיים, כלכליים וחברתיים. החברה האירופאית-נוצרית ראתה ביהודים את סמל הזרות, את האויב הוותיק והיסודי של תרבותה. הנאצים התבססו על איבה זו והוסיפו לה עוד ממדים שהתבטאו בתורת הגזע. יחסם אל הצוענים אמנם התבסס על אותה תורת גזע, אך שלא כמו יחסם ליהודים, בצוענים הם לא ראו אויב המאיים על משטרם, אלא בעיה שולית. יחסם לצוענים הושתת על שני יסודות עיקריים: האיבה המסורתית של האזרחים הגרמנים לצוענים הנוודים והצדקתה על-ידי האידיאולוגיה הגזענית. לאלה נוספה בעת המלחמה ההאשמה שהצוענים הנוודים מרגלים לטובת אויבי הרייך – האשמה דמיונית לחלוטין.

המדיניות כלפי הצוענים לא הייתה ברורה כל עיקר עד 1942. היחס אל הצוענים בגבולות הרייך היה שונה מן היחס לצוענים שמחוץ לגבולות אלה. הנאצים היו נחושים שבעתיד לא יחיו צוענים כלשהם ברייך. מכאן נבעה מדיניות הגירוש, העיקור וההשמדה לגבי כל מי שהוגדר בן תערובת צועני-גרמני. דומה שלגבי הצוענים "טהורי הגזע" חשבו על אפשרות שיחיו את חיי הנוודות מחוץ לגבולות הרייך. משום כך כנראה נותרו מקצת מצועני גרמניה בחיים לאחר המלחמה. לגבי הרוב המכריע של האוכלוסייה הצוענית שביתר הארצות שתחת השלטון הנאצי לא הייתה כל מדיניות עקבית עד 1942, כאשר נתגבשה ההחלטה לרצוח את הנוודים ולא לפגוע בצוענים יושבי הקבע יותר מאשר באוכלוסיות האחרות שבתוכן חיו. הגבולות שבין "נוודים" ל"יושבי קבע" לא הובהרו מעולם, ורבים היו יושבי הקבע שנפגעו ממדיניות הרצח הנאצית. עם זאת דומה שרובם נשארו בחיים.

כמה צוענים רצחו הנאצים? ההערכות בספרות (מיכאל צימרמן למשל) נעות בין 90,000 ל-150,000 קרבנות. נציגי הצוענים היום מדברים על רבע עד חצי מיליון, וכך גם דונלד קְנֶרִיק, בעל הספר הבסיסי על גורלם משנות השבעים. אין כל תיעוד שיצביע על מספרים גבוהים אלה. ואולם ההערכות של מיכאל צימרמן ואחרים נראות לי נמוכות, ונדמה לי שהמספר של 150,000 הוא מינימום ולא מקסימום.

האם היה רצח הצוענים בבחינת רצח עם (ג'נוסייד)? על-פי ההגדרה של אמנת האו"ם נגד רצח עם משנת 1948, בהחלט כן. היה כאן ניסיון למחוק את התרבות הצוענית ולהכחיד את העם כעם, גם כאשר מרבית הפרטים המרכיבים אותו נותרו בחיים. הנאצים עסקו בשלוש רציחות עם (לפחות) בעת ובעונה אחת: נגד פולנים, נגד צוענים ונגד יהודים. לכל אחת מרציחות העם האלה היו גורמים שונים ומשקל שונה במסגרת המדיניות הנאצית.

מקור: ישראל גוטמן ודניאל בירנבאום, "אושוויץ: אנוטומיה של מחנה ריכוז", הוצאת יד ושם ירושלים, תשס"ג. עמ' 445-467.